

KRIZA JÁNOS: VADRÓZSÁK CÍMŰ
NÉPKÖLTÉSI GYŰJTEMÉNYÉNEK
NÉPZENEI TANULSÁGAI

Bartók Béla, a budapesti Zeneakadémia 1907 januárjában frissen kinevezett zongoratanára, az év nyarán első székelyföldi gyűjtőútjára indult. 1905 óta volt már gyűjtőtápasztalata és anyagismerete, de tömegében ekkor találkozott először a magyar népzene ősbibb rétegeivel. Ez nemcsak a zenei világ számára alapvetően újat jelentő pentatóniát jelentette, hanem olyan műfajokat is, mint pl. az irodalomtudomány által addig már sokat boncolgatott balladát. Az élmény tudományos közleménybe kívánkozott. Így jelent meg visszatérését követően első cikke 1908-ban *Székely balladák* címmel az *Ethnographia* c. szaklapban, kottával közölve. A közlemény 5. darabja a *Kádár Kata* ballada, 3 különböző gergyói faluból származó változatban, mely Kriza János 45 évvel korábban megjelent *Vadrózsák Székely népköltési gyűjteményében* az 1–2. sz., vagyis ott is mindjárt két változatban van meg. Bartók 7. darabja a *Nagy Bihal Antalné* balladatípus, mely Krizánál *Bodrogi Ferencneként* a 4. darab. A közlemény 9. száma *A nagy hegyi tolvaj*, mely Krizánál a 4. sz.

Nem célunk további statisztikai adatok felsorolása, ideértve, hány Kodály Zoltán által gyűjtött ballada illetve balladatípus szövege egyezik meg a Kriza gyűjteményben találhatóakkal, köztük a Kodályt különösen érdeklő Kómíves Kelemenné balladáéval (Kodály 1926-ban tette közzé tanulmányát e balladáról). Az ilyen jellegű továbbéléseket sok oldalról feltárta már a kutatás, Faragó József, Vargyas Lajos, Kallós Zoltán és mások gyűjteményes kötetei pedig bőséges adattárral gazdagítják ismereteinket. Forduljunk inkább a zenei kérdések felé, s ne feledkezzünk meg arról a folyamatról, amely Kriza és Bartók közlése közt időben végbement! A néhány évtized elsősorban azt a szemléletváltozást hozta – többek közt az erdélyi Seprődi János, valamint Vikár Béla működésén keresztül –, hogy bármely értékes szöveg csak fele annyit ér dallam nélkül. Nem volt általános, de megvolt ez a hozzáállás már az 1830-as évek több népdalgyűjtőjénél, pl. Udvardy Jánosnál, Mindszenty Dánielnél.

Magáénak vallotta Vörösmarty Mihály és Toldy Ferenc, akik 1835-ben, a Magyar Tudományos Akadémia nagygyűlésére készítették el véleményüket a népdalkiadás elveiről. De már az 1833-as november 9-i akadémiai határozat is az ő megfogalmazásuk, mely szerint az olvasótábor ismeretében kétféle formában tervezték a népdalgyűjtemény megjelentetését. A zenére fogékony Erdélyi János részéről természetes volt, hogy a kiadás kétféle módját pártfogolja – vagyis a kottás és anélküli kiadást. S mint-hogy erre a *Népdalok és Mondák* I. kötete (1846) előszavában utalt is, az utókor neki tulajdonítja a gondolatot, elfelejtve e téren Vörösmarty és mások érdemeit (pedig Kodály idézi ezt a nagygyűlési határozatot *A Magyar Népzene Tára* I. kötete kutatástörténeti részében). 1848 után remény sem volt az eredeti elképzelés szerint meg sem kezdett kiadások folytatására, illetve azok kimerültek a népies dalirodalom ének-zongorára készített feldolgozásaiból. A régi és értékes népdalkincs falun élt, s a 19. század elején megkezdődött népdalgyűjtési mozgalmak után is ismeretlen, a népdal fogalma pedig tisztázatlan maradt. Ezért is jelentett a kortársaknak 1863-ban olyan sokat Kriza kötete, mely az egyre sekélyesedő és a századvég giccses magyar nóta stílusa felé siető korban egészen más levegőt árasztott, mint a nótaperek zajától hangos ál-népdalkiadványok. Kriza szöveggyűjteményének frissessége és népi tisztasága olyan erővel hathatott a maga korában, mint 40 évvel később az ázsiai örökségű pentatónia felfedezése. S hogy kötete mennyit jelentett még jóval később is, nemcsak abból látható, hogy Vikár Bélának „Gondolata támadt Kriza szövegeihez a dallamot megkeresni.” (*Kodály hátrahagyott írásai* 1993., 167.) Hatása azon is lemérhető, hány népdal-kottán hagyta rajta kézjegyet Bartók és főleg a szöveg-folklorisztikában jártas Kodály, utalva arra, ha a frissebb gyűjtésekben Krizánál meglévő szöveg variánsára ismert. Kodály többször hangot adott annak a véleményének, hogy a dallam nélküli szövegközlés nem kielégítő. Mégis megbecsülte az értékes régi szövegközléseket. „Elég legyen a dallam-nélküli kiadványokból is. Kriza és Erdélyi sőt Arany-Gyulai első két kötetének kiadása is más: ezek gyűjtésünknek első, mintegy alapvető oszlopai, már történeti becsük van ect. ezzel a Kisfaludy Társaság nagy szolgálatot tesz.” – írta egy helyen (*Kodály hátrahagyott írásai* 1993., 231.)

Az igazi szolgálatot persze a 190 éve született Kriza János tette a gyűjtésekkel és a kiadással. 1811-ben született, abban az évben, amelyben Liszt Ferenc, s 1875-ben, abban az évben halt meg, amelyben Mátray Gábor. A *Vadrózsa* kötet 1987-es reprint kiadása előszavában Kriza Ildikó hangsú-

lyozza, hogy Kriza Jánosra az egyetem elvégzését követő berlini tanulmányútján egyaránt hatott Herder népdalgyűjteménye és a Grimm testvérek mesekiadványa. Ha jelzésértéke van (és egyáltalán lehet) annak, hogy Kriza, Liszt és Mátray, e három különböző módon és területen alkotó, a népzene ügyét egyengető jeles egyéniség születése illetve halála azonos évre esik, annak is jelzésértéke lehet, hogy az ifjú Kriza éppen abba a városba ment továbbképezni magát, amely fél évszázad múlva a Curt Sachs, majd Erich Hornbostel nevével fémjelzett berlini iskolaként vált a modern népzene-tudomány első fellegvárává.

Nézzük azonban most már a gyűjteményt, mit mond az a népzene-kutató számára a 21. század elején!

Megfigyeléseinkhez a 20. sz. folyamán gyűjtött népzenei példákat fűzünk az MTA Zenetudományi Intézetének népzenei gyűjteményére, azon belül is főleg a hangfelvételekre támaszkodva. Tudnunk kell természetesen, hogy a Kriza-szöveggel kapcsolatos – népzene-kutatói oldalról egyébként megalapozott – dallampárosítás és összehasonlítás szigorúan feltételes.

A GYŰJTEMÉNY NÉPZENEI RÉTEGEI

Népzene-történeti szempontból a gyűjtemény elsősorban régi és nagy tömegben a szorosán vett (paraszti) népi dalrétegbe tartozó szövegeket tartalmaz. Ahhoz képest kevesebb benne a kor adott népies műdala, amelyek közül alább néhányat megemlítünk. (A nem népi eredetű és nem folklorizálódott szövegek kívül esnek szakterületünkön. A népzene-kutató így csak olyan irodalmi eredetű dalokra utalhat, amelyek népdalként illetve általánosan elterjedt közdalként is továbbéltek a szájhagyományban.)

NÉPIES MŰDAL, RÉGI MŰDAL

Legkevesebb a kor friss népies műdalanyaga, mint amilyen pl. a *Huszár vagyok, azzá lettem, annak maradok* (382. sz.) a *Ne menny rózsám a tollóra* (351. sz.), a *Végig mentem az ormódi temetőn* (392.), a *Marosszéki piros páris* (418. sz.).

Az alábbi versben könnyen ráismerhetünk a *Kossuth Lajos iródeák*-ra, vagyis a Kossuth-nóta egyik szövegváltozatára:

*A szeretőm iródiák/Nem kell neki gyortyavilág,
Megírja ő a levelet,/A hajnali csillag mellett. (stb. – 428. sz.)*

A *Kossuth-nótának* ez a versszaka régebben általános volt, máig ellenben főleg a palóc területeken maradt fenn. Vidékünkön először Kodály Zoltán jegyezte fel a Nógrád megyei Tolmácson 1922. április 16-án.

Kriza gyűjteményében több a régi műdalirodalom nyomát őrző dalszöveg. Ezek azért értékesek, mert azok dallamát esetenként 18. századi és a 19. század első felében készült kéziratos kottás gyűjteményekből már ismerjük. E dalok egy része 1850 után már nem igen van meg a gyűjteményekben, sőt, úgy tűnik, némelyiket Kriza kötete rögzítette utoljára. Ilyen pl. *A vadászok mind úgy szoktak/Hogy ha egy vadat megfogtak* (498. sz.), a *Mit titkolod, hogy szeretsz/Mikor arról nem tehetsz* (40. sz.), a *Kocsmárosné, gyujts világot/Hej, van-e kökényszemű lányod?* (451. sz.), a *Kútágásra szállott a sas/Többet rózsám ne csalogass* (153. sz.). Ez utóbbi megvan pl. Tompa Mihály 1844-es *Dalfüzér* c. kottás, kéziratos gyűjteményében, csakúgy, mint a *Szombat este ne jöj hozzám/Mett akkó vigyáznak reám* (186. sz., kezdete Tompánál *Este későn...*). Fáy András népszerűvé vált dalának szövegét, a *Ne sírj lányka, hogy a végzés elválaszt minket* (511. sz.) szintén megtaláljuk Krizánál, később viszont már alig. A Vörösmarty kedvenc énekének mondott *Hess légy ne szállj rám* is megvan a gyűjteményben (Krizánál ... *ne dunnyogj*, 252. sz.). Ennek dallamát többek közt a *Vadrózsák* után két évvel később kiadott zongorakíséret nélküli kottás dalgyűjteményből ismerjük, melynek címe *A magyar nép dalai és dallamai*, s Szini Károly Szabolcs megyei református kántortanító állította össze.

Őrzi még Kriza kötete Csokonai Vitéz Mihály *Az emberiség s a szeretet – Felfogadtam száz meg százszor* c., a 19. sz. folyamán megzenésített formában is népszerű versét (159. sz.). Csokonai e versét dallammal először Versegly Ferenc adta ki 1813-ban, 20 évvel később pedig egy kiskunsági kántor, Tóth István, már folklór jellegű formában kottázta le saját kottás gyűjteménye számára. Kéziratos gyűjteményekben ilyen kései előfordulása (mint amilyen Kriza 1863-as gyűjteménye), viszont már ritka.

Látszatra már ritkaságnak számít a kéziratos dalos könyvecskékben Kriza gyűjteménye megjelenése idején a *Vígon élem világom,/Ne itélj meg virágom!* (35. sz.), mely az 1700-as évek végén Bécsben és Lipcsében bilentyűs hangszerek számára kiadott kották tanúsága szerint külföldön is népszerű hangszeres magyar darab volt. A 17–18. századi műköltői szöveghez kapcsolódó dallam 19. sz. első feléből ismert feljegyzései a szöveges és hangszeres verzió folyamatos népszerűségéről tanúskodnak. A dalszöveg 1863 táján viszont már ritka. Az elit kultúra e darabjának viszony-

lagos nyugalmi állapota mögött azonban már felsejlik a közben zajló és a 20. sz. elejétől jól dokumentált folklorizáció. Így Kriza feljegyzése időben éppen félúton van a kéziratos kottás gyűjtemény-készítés szokásának leáldozása és a modern népzenei gyűjtések között. E műdal Csokonai versével ellentétben különböző szövegekkel és funkcióban maradt fenn a szájhagyományban, főleg a Dél-Dunántúlon, valamint egyes palóc területeken és általában az északi népzenei dialektusterület más részein (pl. a Zoborvidéken – ma Szlovákia) és a volt Ung megyében (ma Szlovákia illetve Ukrajna). Az elmondottak érvényesek a *Zöld erdőbe, sík mezőbe sétál egy madár* kezdetű régi műdalunkra is (442. sz.).

Szintén fennmaradt a parasztság közt Kriza gyűjteménye 491-es számú feljegyzése, a következő műdal szövege:

Ez nap fénye már ezután
Rejtekezik a felhőbe,
Az én nevem temetessék
Míndörökre a földbe.
Jaj ha már így élnem kell,
Mindenektől félnem kell,
Az én kedves barátimtól
Véletlenül válnom kell.

Szerettelek jó barátom,
Te engem nem szeretted,
Szemmel szájjal csalogattál,
De szivedből gyűlöltél;
Igy engem bajba hoztál,
Nekem nagy bűt okoztál,
S mind kettőnket vigasztaló
Barátságtól megfosztál.

Nem szeretek soha senkit,
Nem szeretek senkit már,
Megtanított egy barátság,
Amely nekem volt nagy kár;
Egy tekintet vakított,
Örökre szomorított,
Sebet ejtett, melyet senki
Kivüled nem gyógyított.

E szöveghez tartozó dallamot egyetlen történeti forrásból ismerjük. Az utolsó (3.) versszak dallammal van meg Gáti József 1802-ben kiadott „klavir” (zongora) iskolájában (*A' kótából való klavirozás mestersége*). Gáti a *Magyar Aria* forrását és zeneszerzőjét is megnevezi. Eszerint a dal Kótsi József szerzeménye, s a *Quodlibet* c. operából vált divatossá.

99 ✓

Magyar Aria a' Quodlibet Operából Kótsi Uról.

N 2 Aria

Ez is elkerült a parasztsághoz, s 110 illetve 112 évvel később Kodály Zoltán találta meg népi változatait a nyelvterület két szélső pontján. E két pont: a palócok a volt Hont megyében (Füzesgyarmat 1912), s a bukovinai székelyek 1914-ben. A kutatás számára ismert volt még egy változata Pálóczi Horváth Ádám 1813-as *Ő és új mintegy ötödfelészár énekek* c. gyűjteményéből. 1987-re a könyvtárakban és zeneműtárakban 6 új kottás és 2 szöveges változatát gyűjtöttem össze a 19. sz. elejéről, köztük Gaál Miklós 1810-

ből származó gyűjteményének Ez nap fennyel már ezután rejtekeztek a' felhőbe –
Kriza szövegével azonos – darabját.

3

Más Witt

Ez nap fennyel már ezután
 rejtekeztek a' felhőben
 S Az én nevem mindörökké te
 miatt élek a' földben
 De ha már így élnem kell min
 Denek től felnem kell
 S Az én kedves barátomtól
 Vele lenni valnom kell
 S ez az én jó barátom kegyem
 Nem szeretek
 S ez az én jó barátom kegyem
 De hívedből gyűjtölkél
 Egy engem bajban börtöl
 Nekem nagy bücskörtöl
 Mind ketőnköt vigasztal
 Barátságot meg fofjátal
 Nem szeretek soka sarkit
 Nem szeretek sarkit már
 Meg tartitott egy barátság
 A' mely nekem börtöl kár
 Egy tekinthet varkötöl
 Örökké szomorított
 Sebba ejtöt melyet ~~min~~
 Kivül ~~ma~~ nem gyógyíthat.

Már

Szinte hihetetlen, hogy az 1914 után már elfelejtettnek vélt műdalt 1983-ban még sikerült megtalálnom és hangszalagra vennem Bíró Mártonné Csernik Annától, egy Hadikfalván született 74 éves bukovinai székely aszszonytól. Így ma Kodály megkopott gyenge fonográf felvételén kívül ez az egyetlen élő népzenei példa a történeti dokumentumok mellett.

Hadikfalva (Bukovina)
 Hímesháza (Baranya)
 Énekelté: Biró Mártonné Csernik Anna (74)
 Gyűjtő: Tari Lujza 1983 II.
 (MTA ZTI jelzet: AP 13.263/j)

♩. 92-86

1. Ez nap fé - nyém már ez - u - tán.
 Rej - tē - get - vén fel - hō - ben,
 Az én ré - gi ked - ve - sem - től,
 Vé - let - le - nül vál - nom kell. T. f.

2. Szerettelek szép szeretőm,
 Te engem nem szerettél,
 Szémvel-szájvol csalogattál,
 De szívedből utáltál.

3. Elég oka az onnak,
 Hogy a leján mily ravasz.
 Ezér közül csak egy válik
 Hú szerelém benn igaz.
 Ezér közül ... *ism.*

SZOROSAN VETT NÉPZENE

A valódi népzenei rétegeket illetően a szöveggyűjtemény alapján számos szövegtípusban felismerhetjük az egyes zenei stílusokhoz kapcsolódó jellegzetes szövegeket.

A napjainkig továbbélt szövegek közül kiemelhetjük példaként a *Vadrósák* 13. számú darabját: *Kövecses víz martján páratlan gölicse*. Ennek 2. versszakja, *Az hol én emönyök, ott a fák is sírnak/ Gyöngye ágairól levelek lehúlnak* az erdélyi népköltészet egyik legszebb szövege. Dallammal először Kodály vette fonográfra 1912-ben a Székelyföldön, a Kászoni-medence Impér nevű falujában, a kiváló daltudású Váncsa Vaszi György előadásában. Az ereszkedő vonalú dallam régi stílusú népzenei egyik legfőbb stílusrétegébe, az ötfokú kvintváltó stílusba tartozik, s annak egyik legművészeiben formált dallama.

E népdal mára – részben Kodály feldolgozásainak köszönhetően – általánosan ismertté vált (*I. Kodály-Vargyas: A magyar népzene*, Példatár 2. sz.)

Úgy gondoljuk azonban, a Kriza által közölt szövegváltozatot nem a pentaton kvintváltó stílus 6 szótagos dallamával kell párosítanunk, hanem a diatonikus sítató rétegbeli, ereszkedő 12-es szótagú csoport valamely dallamtípusával, mint amilyen pl. a Kodály-Vargyas példatár 364. sz. dallama (*Amere én járok még a fák és sírnak*, Kodály bukovinai gyűjtéséből), illetve a Rajeczky Benjamin által a *Magyar Népzene* c. hanglemezsorozaton közölt moldvai csángó változattal. A szöveggörnyezet Kriza 13-as sz. darabjánál és a 311-es számú másik feljegyzésnél inkább ezt támasztja alá (pl. az utóbbi változat 3. versszaka: *Sír az út előttem, bánkodik az ösvén.*) A Rajeczky által közölt moldvai csángó *Abol én elményék még a fák és sírnak* népdal dallamtípusa Erdélyből és az északi magyar területekről sok változatban ismert, a szöveg azonban jellegzetesen erdélyi. E szöveg mindamellett az új magyar népdalstílusba is átmentődött pl. az Alföldön és a palóc területen.

Járhatott a vers a régi stílusréteg ún. pszalmodizáló (zsoltározó) dallamrétegébe tartozó dallamaival is. Ezek gyakran szintén nem 6+6 szótagszámúak, hanem ún. osztatlan 12-esek.

E stílus népzenénk legősibb stílusrétegeinek egyike, s egyaránt utal az ázsiai őshazára, illetve a kereszténységgel való találkozás legkezdeti időszakára. A pszalmodizáló stílusrétegbe tartozó dallamok közt olyan balladák őrződtek meg a Székelyföldön, mint pl. a már Kriza által is közölt *Nagy hegyi tolvaj*, melyet, mint fentebb említettük, Bartók Béla is megtalált.

Szintén a keresztény kultúrával való találkozás nyomát őrzi a Kriza gyűjtemény 516. száma alatt található *Hogy ha még ma egy oly pincébe bémászok*. Ez nem más, mint gregorián paródia, s egyben sajátos ivónóta. Kriza közlése becses, mert ritka adat Erdélyből. A hangfelvételekkel dokumentált *Hogyha én egy teli pincébe bemehetnék/és egy 100 akós teli bordából jót ihatnék* típusú ivónóták számos részlete (pl. *Addig iszom míg a fogam mind kiúszik/Míg a gyomromban a szőlőmag kúszirúzik*) mutat egyezést Kriza feljegyzésével. Ilyen változatot is hallhatunk a Rajeczky által szerkesztett *Magyar Népzene* c. hanglemezsorozaton, a volt Bars megyéből (III. II/A 4. *Hogyha én egy teli pincébe bemehetnék*).

Gyaníthatjuk, hogy a következő, *Halljatok ujságot az életben/Adámról s Évnról az Édenben* is ugyanilyen gregorián paródia lehetett (517.), míg a *Mesturam éneke* – *Gyermekek vigasztatok/Egy betűt se hibáztatok* (518.) – szövegében nem nehéz felismerni a baktérénekek szöveggészletét és hozzágondolni a recitáló, szövegsoroló dallamformálást. Az énekes órakiáltásról, a bakterek énekéről pedig érdemes tudnunk, hogy legtovább a Zoborvidéken, a Csallóközben és a palóc területeken maradt fenn az élő hagyományban.

TÁJI TAGOLÓDÁS, AVAGY SZÉKELY-E KRIZA GYŰJTEMÉNYE?

Természetesen igen. Amiért mégis fel kellett tennünk a kérdést, azt utolsó példánk már előrevetítette: a közölt szövegek jó része más magyar területeken is előfordul, sőt némelyik már csak máshol fordul elő, s a Székelyföldről eltűnt. Ez talán a *Vadrőzsák* legfontosabb vonása: a gyűjtemény táj-ethnikai szempontból sokkal szélesebb, mint székelyföldi; általános magyar, jellegzetes székelyföldi jegyekkel. Ha nem lennének jól láthatók benne a helyi nyelvi- és hozzágondolt zenei stílusvonások, nem is mondanánk székelynek, hanem a teljes magyarság tükörképének. Mielőtt ezt néhány példával alátámasztanánk, hadd hangsúlyozzuk a tájnyelvvvel kapcsolatban: mi csoda kifinomult fülre, ízlésre és előrelátásra vall, hogy Kriza a nyelvi dialektus minél tökéletesebb megközelítésére speciális jeleket faragtatott a nyomdászokkal! (Más kérdés, hogy e jelek mai tudásunknak mindenben megfelelően adják-e vissza a nyelvi dialektust.)

A következő példa: *Van egy malom nincsen köve/Mégis lisztet jár* (474. sz.) jellegzetes Maros-Torda megyei népdal, mely hangszeres tánczeneként is kedvelt. A népdal ma *A malomnak nincsen köve mégis lisztet jár* szöveggel ismeret, s nemcsak szövegében, hanem feltehetően dallamában is a Kriza idejében használatos formában maradt fenn. Ma már csak a székelyföldi Jobbágytelkén tudják, ahol mind vokális és instrumentális használata, mind pedig az előadásmód elevensége a folytonos használatról tanúskodik.

A tágabb Erdélyben (de a nyelvterület más részein is) ma is jellegzetes, elterjedt szöveg az *Édesanyám rózsafája/Én voltam a legszebb ága*, illetve az *Édesanyám sok szép szava/Kire nem hallgattam soha* mely Krizánál is több változatban van meg. (pl. 391., 178.). Az első népzenei adatok Lajtha László Csík- valamint Udvarhely megyei gyűjtéseiből valók, különböző dallamokkal. A Székelyföldön e népdal napjainkban a volt Maros-Torda megyében a legnépszerűbb, hangszeres táncdallamként is. Kalotaszegen e szövegeket ma főleg arra a dallamra éneklék, amelyet Bartók Béla *Úgy elmegyek meglásszítok* szöveggel gyűjtött Magyargyerőmonostoron (l. Kodály-Vargyas: *A magyar népzene* 493. sz.). Az utóbbi versszövegnek nemcsak az az érdekessége, hogy egy másik verssel összekapcsolódva megvan Kriza gyűjteményében is (a *Kimenyek Magyarországra*, 449. sz. 2. versszaka). A népzenei túlmutató irodalmi-zenetörténeti érdekességét többek közt az adja, hogy a népdal, mely Bartók gyűjtéséből vált ismertté, más szöveggel a fiatal, Petőfi Sándort már személyesen ismerő Szendrey Júliának volt egyik kedvenc dala – persze

Petőfi egyik versével. (Ezt egy 1847 márciusában nem Petőfinék írt leveléből tudjuk). A Petőfi vers az 1843-ban írt *Temetésre szól az ének*, melyet a 19. század egyik jeles zeneszerzője, Szénfy Gusztáv zenésített meg és adott ki 1846-ban *Parlagi rózsák* című zongorakíséretes dalgyűjteményében. Szénfy kötete főleg megzenésített Petőfi dalokat tartalmazott. Szóbanforgó feldolgozásából igen hamar népdal lett, de megőrizte a műzenei jegyeket. "Népdal"-ként már az 1850-es évek elejétől énekelték *Úgy elmegyek meglássátok* szöveggel is (így jelent meg pl. Füredy Mihály dalgyűjteményében 1851-ben, de Szénfy dallamával).

Térjünk azonban vissza Kriza gyűjteményéhez. Lajtha László Bözöd-i, Udvarhely széki gyűjtéséből vált ismertté a *Verd meg Isten azt a szívét, / Aki kettőt hármat szeret* (Kriza 60. sz.), illetve a *Verd meg Isten, verd meg / Szeretőmnek anyját* (439. sz.).

Szintén erdélyi népdalszöveg, de ma már ritka a *Ki van az én szemem sírva / Mer a rózsámot más bírja* (394. sz.), mely a század elejéről bukovinai székely keservesként vált ismertté Bartók-Kodály *Székely népdalok* kiadványából, az Erdélyi Magyarország 1921-ben kiadott és Trianon után politikai üzenetet is hordozó kötetéből. Mint Jagamas Jánosnak, az erdélyi népzene kutatás iskolateremtőjének népzenei feltárásai mutatják, a népdalszöveg fennmaradt a Maros-mentén, pl. Magyarón, ahol a nagy daltudású és kiváló mesemondó Kocsis Miklós Barabás repertoárján is szerepelt.

Kriza gyűjteményének különösen érdekes darabjai azok, amelyekben többféle, külön-külön is önálló életet élő és más-más dallammal társuló dalszöveg kapcsolódik össze. A magyar népzeneire általában jellemző a szöveg-vándorlás, különösen az ún. alkalomhoz nem kötött dalok esetében. Lírai népdalszövegeink egyik legszebbike a *Szivárvány havasán felnyílt rozmaringszál* (Kriza 288. sz.), melyhez Kodály már 1937-ben 13. századi gregorián dallampárhuzamot (*Beatus virqui*) és rokonnépi változatokat fűzött. Rajeczky Benjamin európai összehasonlító kutatásai alapján a dallam teljes eurázsiai változatkörét megrajzolta, további mordvin, zürjén, votják stb. rokonnépi- és számos új gregorián párhuzammal bővítve a sort. Természetesen csak feltételezzük, hogy Kriza szövegének dallama is a jól ismert zsolttározó dallamtípussal járt együtt. A *Szivárvány havasán* illetve másik változata Krizánál: *Kövecses víz mellett palántált vilója / Nem szereti héjít, ki akar ajszani* (237. sz.) már régen nem él a szájhagyományban. Feltételezésünket azonban megerősíti, hogy a közlemény önállóan illetve más egyéb lírai szövegek környezetben fennmaradt szakaszai, mint a *Könnyebb a kősziklát / Lány*

iszappá tenni (Krizánál a 388. sz. alatt található Szivárvány havasán 7. verszaka) pszalmódizáló dallamokkal járnak. Krizáéval egyező szövegrészek szinte máig fennmaradtak, általában különlegesen szép, gazdagon díszített előadással. Kallós Zoltán és Martin György 1970-ben ilyen felvételt készített a népzenei hagyományairól méltán híres (volt Szolnok-Doboka megyei) Széken, Székely Ferenc előadásában. (A hangfelvételt l.: *Magyar Népzenei Antológia V.* 2/B 1. szerk. Sárosi Bálint-Németh István.)

Érdeemes egymás mellé tennünk Kriza feljegyzésének – melyet a Marosszékiek közt közöl és a Nyárad mellékéről valónak mond – és ennek a felvételnek szövegét.

Kriza: 388. sz.

Székely Ferenc:

Szivárvány havasán/Felnőtt rozsmarint szál
Nem szereti hejjit/ El akar bujdosni.

Verje meg az Isten a szeretőm házát
Ott se mindegyiket, csak az édesanyját!

Ki ké onnat venni/Uj földbe ké tenni
Rózsám ablak'ala/Kéne palántálni.

Eltította tőlem az ő kedves lányát,
Vegye el az Isten a szemc világát!

Vásárheji torony/ Kőrül van kerítve
Három szál rozsmarint/Van belé ülterve.

Ha néki lánya volt, nékem szeretőm volt,
Ha néki kedves volt, nékem kedvesebb volt.

Öntözzétek lányok,/Hogy ne hervagyon el
Szeretők szüve/Hogy ne hasagyon el.

Gondold meg édesem, elcjét, utolját.
Hogy kivel kötőd bé két szemed világát!

Megéltünk vóna mű/Még a kősziklán is,
Elfekütrünk vóna/Ketten egy párnán is.

Mer nem köccsönkérés, hogy azt megadhassák,
Se nem tiszta búza, hogy azt learassák.

Szerethettél vóna/Ha szép nem vótam is,
Mer én szerettelek,/Ha szegény vótál is.

Árva vagyok árva, mint a határ talló,
Melynek ékességét levágja a sarló.

Az enyémet elvette egy semmirevaló,
Ássa ki a szemét két fekete holló!

Fekete a holló, gyászt visel magáér',
Én is gyászt viselek a régi babámér'.

Jaj, de bajos annak, ki egymást szereti,
Mégis a jó Isten, össze nem rendeli.

De még nagyobb annak, ki egymást gyűlöli,
Mégis két vénasszony összeköszörüli.

Könnyebb a kősziklát/Lágy iszappá tenni,
Mind két egyes szünek/Egymástól elválni.

Könnyebb malomkőből poharat faragni,
Mind két szerelmespár egymástól elválni.

Mikor két édes szü/Egymástól megválnak,
Még az édes méz is/keserűvé válik.

Mikor két szerelmes egymástól elválak,
Még az édes bor is keserűvé válik.

Hasonló példákat hosszan sorolhatnánk még. Sajnos több olyan szöveg is van, amely már végérvényesen eltűnt. Jó példa erre a 106. számú *Ne búsíjon akárki menyecske*, mely dallammal Kodály gyűjtése különböző népdal-feldolgozásai révén Bukovinából vált ismertté. Több szöveg egy ideig gyerekkjátékként élt tovább (pl. a 266. sz.: *A vilóját akkó szödik/mikó röggel harmat fémlék*).

Nézzünk meg most néhány olyan népdalszöveget, amelyek fennmaradtak a magyar nyelvterület más részein, a Székelyföldön ellenben már nem élnek. Ma már csak a Nyírség területén használatos a *Szívárványos az ég alja/Nem jól van a fejem alja* népdal, (Krizánál 30. sz.), mely ott egyben kedvelt csárdás dallam. A verset Szabolcs megyében a népdalgyűjtés ügyét melegen támogató Dessewffy Virginia grófnő már 1844-ben feljegyezte gyűjteményébe (42. sz.), s elküldte Erdélyi Jánosnak, aki rá is írta a gyűjteményre: „Vettem april 15. 1844. E' dalok gyűjtő küldője Grof Dessewffy Virginia Kisasszony”.

A *Jaj beh szennyes a kendője* (Krizsa 50. sz.) népdalszövegnek az Alföld és Erdély között fekvő Szilágyság az őrzője, melynek Érmellék-i része többek között Ady Endrét adta a világnak. A Szilágyság néprajzi és népzenei szempontból nem tartozik a jól feltárt és nagy közismertségnek örvendő területek közé, aminek oka a történelmi körülményekben keresendő. Mire Lajtha László 1914-es diósadi és Kodály Zoltán 1916-os krasznai, szilágyperecseni és szilágynagyfalusi népzene gyűjtésével itt is megindulhatott volna a népzenei feltárás, kirobbant az első világháború. Néhány szilágysági szemelvény azonban még az addig összegyűlt népdalból is bekerülhetett a már említett Erdélyi Magyarország *Népdalok* c. kötetébe, illetve Bartók Béla *A magyar népdal* címmel 1924-ben megjelent könyvébe. Ez után jó néhány év szünet következett, s mire az 1940-es években valamegyest újból fel lehetett volna venni az elejtett szálát, jött a második világháború a jól ismert következményekkel. A háborút követően folytatódhatott a népzenei gyűjtőmunka, s 1963-ban hazai kutatók (Víg Rudolf és Sztanó Pál) is eljutottak a határokon túlra, akik többek közt Selymesilosván és Kémeren dolgoztak. A szilágysági falvak egykori kisnemesi, úri világának zenei lenyomata az a népdalszöveg, amelyet Kémeren kétféle formában, két különböző dallammal is tudtak. A gyűjtés idején még mindkettő népszerű volt hangszeres gyors csárdásként is. Az egyik vokális változat kedves, játékos verse egyezik a Krizsa gyűjteményében szereplővel. (l. Krizsa szövegének egy részletét és a 20. századi változatot.)

Kémer (Szilágy)
Énekelté: Szabó Józsefné Görög Irma (1930)
Gyűjtő: Víg-Sztanó, 1963. IV. 6.
MTA ZTI jelzet: AP 4713 d

Giusto ♩.128

1. Jaj, de szenny - nyes a kö - tő - je.
Ta lán nin - csen sze re tő - je?
Ad - ja i - de, had' mos - sam ki,
Ugy - se sze - ret en - gem sen - ki. T. f.

Kriza:
Jaj, de szennyes a kötője,
Talán nincsen szeretője.
Aggya ide, hogy mossam ki,
Ugy sem szeret ingöm sönki. stb.

A másik népi változat Kirzáéhoz képest már egy-egy úrias, finomkodó kifejezéssel bővült, megszakítva ezzel a 3-4. sor egyenletes 8 szótagos lüktetését. A bővülés csak egy szó (drága), s a Kriza kötetének megjelenése után éppen 100 évvel később gyűjtött népdal nem gazdagodott vele. A 3. sor megváltozott ritmusa miatt viszont a 4. sor szótagszámát is szaporítani kellett, így került oda az újabb úriaskodó „szívem” szó.

Kémer (Szilágy)
Énekelte: Varga Istvánné Bálint Klára (1886)
Gyűjtő: Vig-Sztanó, 1963. IV. 6.
(MTA ZTI jelzet: AP 4713 c)

Giusto ♩.144

1. Jaj, de szeny - nyes a kö - tő - je.
Ta - lán nin - csen sze - re tő - je?
1) —
Ad - ja i - de drá - ga, had' mos - sam ki, T. f.
Ugy - se sze - ret en - gem szí - vem sen - ki.
1) —

A párnás táncdal: *Pusztá malomba/Cserfa gerenda* (Kriza 267. sz.) – melynek megismeréséhez többek közt Bartók egyneműkari műve is hozzájárult – máig csak a Zobor hegy alatti részek (ma Szlovákia) magyarságának népzenei kincsében őrződött meg. (Bartók *Párnás táncdal* c. kórusművének szövege azonos – némi versszakcserével – Kriza 267. sz. darabjával.) A 19. század közepe táján azonban úgy látszik még a Székelyföldön is ismerték.

A Csallóközben (ma Szlovákia területén) maradt fenn a *Hogyha én azt tudhatnám/Szöbbit szeretsz nálamnál* (Kriza 189.) és ugyanott párosítóként *A pünkösdi rózsá* (Kriza 62. sz., egy Bars megyei hangfelvételét l. Tari L.-Vikár L.: *Magyar Népzenei Antológia II. Észak* 2.5a).

Igen érdekes a gyűjtemény 248. sz. darabja: *Házassító dalok a fonóban. A Fejér Nyikó mellékiról*, melyhez játékleírást is kapunk. A vers sok szempontból egyezik egy Ipoly-menti palóc faluból, az Ipolyvarbórol ismert és szvitszerűen összefűzött menyasszony-búcsúztató versével. Az ottani *Jaj pártám, jaj pártám* kezdetű lakodalmasba beépült a középkori *Virágok vetélkedése*, zeneileg

pedig az egyik legősibb – eurázsiai eredetű – stílusba tartozó dallamtípussal kapcsolódott össze, amelyet a Rákóczi korhoz kötődő zenei elemek is színezttek. Kriza szövegében a *Szerelmes nérág és Kincs. Kinek szíve bánatba nincs* refrén és számos más elem megegyezik az Ipoly-menti lakodalmassal. (Az ipolyvarbói lakodalmass hangfelvételét l. *Magyar Népzenei Antológia II.* 5. 1.)

Ma már csak az északkeleti palóc területeken (főleg a Bükk hegység vidékén és a volt Gömör megyében) van meg az *Amott van egy nagy ház /Törvényszék a neve* illetve *Szállj el fecskehadár/ Borsodon keresszül* vers, mely ott jellegzetes, rubato előadású rabének, „Rabi-nóta” illetve pásztordal (Egy-egy vokális és hangszeres változatának hangfelvételét l. *Magyar Népzenei Antológia II.* 4.1c, 4.4a, 9.2c.) Kriza 383. számú darabjának 2. versszaka *Ott láték egy házat/ Árgyulus a neve* e szövegtípussal azonos, ugyanúgy, mint a 447. sz. *Benne van egy asztal/ Bánattal terítve* szövegrészlete, valamint a 8. sz. *Szűj le bolló, szűj le* szövege. Az utóbbi *Ha kérlek: hogy vagyok?/ Mondd meg hogy rab vagyok* (3. sz.)... és *Akarkáé lögyön/ Éz a tele pobár* (6. vsz.) egyezik az északi rabénekek szövegeivel, sőt az utóbbi szöveg siratóinkban is előfordult. Kriza gyűjteményét megelőzően e szöveget Kelecsényi József Nyitra megyéből 1844-ben, Vajda Ferenc pedig 1852-53-as gyűjtéséből Szabolcs megyéből küldte be Erdélyinek a népköltési gyűjtemény számára – sajnos mindkettő dallam nélküli.

Az utolsó példához személyes kapcsolat fűz. Az a népdalszöveg ugyanis, amelyet Kriza gyűjteményében a 63. szám alatt találunk, szülővárosomból, Pásztóról került a köztudatba Kodály Zoltán *Észi dal* c. kórusművéből. Kodály e népdalt: *Erdő mellett estvéledtem* 1922 áprilisában gyűjtötte, s 2. versszaka így szól:

Én Istenem rendelj szállást,	A járkálást, a bujdosást,
Mert megúntam a bujdosást.	Az idegön földön lakást.

Krizánál pedig ezt olvashatjuk:

Jaj istenöm, rendő) szálást,	Idegön földön a lakást,
Mett megúntam a bújdosást.	Éjfel-nappal a sok sirást.

Ez a szöveg ma már Pásztón sem, Erdélyben sem él. Pontosabban: Pásztón többen tudják, de nem eredeti formájában, hanem a kórusműből visszatanult formában, így csupán tudatos hagyományörzés jeleként tarthatjuk számon. A szöveg a szemünk láttára tűnt el a bukovinai székelyek szövegtésztéből is. Az idős bukovinaiak ugyanis szívesen társították ezt a szöveget az *Elindultam szép hazámból* népdalhoz, mely Bartók Béla 1906-os békésgyulai népzenei gyűjtéséből

vált ismertté. Kriza feljegyzése egyrészt arra utal, hogy valaha ez a vers is szélesebb elterjedtségnek örvendhetett, másrészt arra, hogy a székelység körében ismert verset csak a bukovinai székelyek őrizték meg. A népzenei gyűjtemény adatai szerint Pásztón is csak egyetlen ember, Alapi István tudta Kodály gyűjtése idején. Hogy azonban a több azonos nevű Alapi család közül melyik Alapi családból való lehetett, aki ezt Kodálynak énekelte, már Rajeczky Benjaminnak sem sikerült kinyomoznia.

Az *Elindultam szép házámból* bukovinai változatának említése továbbvezet bennünket Kriza gyűjteményében. A *Feljött a nap szép-rogyogva* (417. sz.) versnek sok keserves versszaka van. Az utolsó (10. vsz.) így szól:

Bú ebédem, bú vacsorám, Nézem a csillagos eget,
Bódogtalan minden órám Sirok alatta eleget.

A bukovinai székelyek legöregebbjei az 1980-as években még énekeltek e szöveget az *Elindultam szép házámból* népdalba ágyazva. A szóbanforgó részletet magam is e népdal egyik versszakaként gyűjtöttem 1982-ben egy 83 éves, hadikfalvi születésű bukovinai székely asszonytól, Faragóné Illés Brigittától.

Hadikfalva (Bukovina)
Hímesháza (Baranya)
Énekelte: Faragó Jánosné Illés Brigitta (83é.)
Gyűjtő: Tari Lujza 1983 II. 19.
(MTA ZIT jelzet: AP 13.258/h. i)

Parlando rubato $\text{♩} = 63$

1) Ki - in - dul - tam a ha - zám - ból.

Hí - rős kis Bu - ko - vi - ná - ból.

2) Visz - sza - néz - tem fél - u - tam - ból. T. 1

Szé - mēm - ből a könny - ki - csot - dult.

1) (2.3. vsz.) (2.3. vsz.)

2)

2. Nézem a csillagos eget
Sírok alatta eleget.
Én Istenem adjá szállást,
Mert megúntam a bujdosást.

3. Úgy megúntam a bujdosást,
Éjjel-nappal a sok sirást.
Éjjel-nappal a sok sirást.
Éjjel-nappal a sok sirást

4. Bú ebédem, bú vacsorám,
Bura született az anyám.
Bu ebédem, bu vacsorám,
Boldogtalan minden órám.

A bukovinaiak körében ez a népdal persze nem „őshonos”, hanem szintén betanulás eredménye, mégpedig Bartók Béla *Elindultam szép hazámból* c. szintén általánosan ismertté vált népdalfeldolgozása alapján. Faragóné úgy emlékezett rá, hogy még az 1. világháború idején tanulta egy öregasszonytól. „Nem voltunk kijöve még Bácskába... Mer [19]14-ben tudja menekülve vótunk Szatmárnémetin... mer a falunkba [Hadikfalva] a harc meg vót állva, ott kötték meg a fegyverszünetét [19]17-be.” A harcok elől menekülve énekelték, mert „úgy meg vótak keserédve. Valahogy úgy még tudták gondolni magikba azt a nótát, hogy saját magiknak szerkesztették ezt a nótát... Azétt vót keserves.” Sokkal hihetőbb azonban, s mások elbeszélései is azt erősítik meg, hogy a népdalt a 2. világháború alatt a Bácskából menekülés során tanulták. Addigra már valóban ismertté vált Bartók feldolgozása, s a népdalt könnyen megtanulhatták pl. egy művelt tanártól. Mivel dallamvonala ismerősen csengett, szövegét pedig különösen találónak érezték magukra, hamar saját zenei képükre formálták és kiegészítették saját szöveggészletük verseivel. Az *Én Istenem rendelj szállást* ... szöveget ugyanis már valóban használták addig is; Kodály 1914-es bukovinai gyűjtőfüzetei több ízben tanúsítják. Az északi – szorosabban a palóc – és a bukovinai zenei dialektus ilyenfajta kapcsolatának nem ez az egyetlen jele.

Kriza gyűjteménye értékes adatokat ad zenei terminológiákról is (pl. *Szomorú nóta* illetve *Más szomorú nóta* 241–243.). Máshol táncdal funkcióra utal (pl. *Siklódi táncdal* 238. sz.). A szövegekben fontos utalások vannak hangszeradatokra (pl. duda, dob, hegedű, hattagú banda). A dalokhoz fűzött jegyzetek közt pedig érdekes tánc- valamint szokásleírást is találunk.

Kriza János vadrózsáinak nagy része mára elhervadt sőt kiszáradt, sok más szóbeli hagyományunkkal együtt. Vannak azonban olyan darabjai is, amelyeknek jobb sors jutott.

Gyűjteménye több szövege alapját képezte ugyanis Bartók Béla, Kodály Zoltán és Bárdos Lajos kórusfeldolgozásainak. Ilyen pl. Bartók *Héjja, héjja, karahéja* c. kórusműve, melynek szövege pontosan egyezik Kriza *Kara-héjja! héjja!* versével (Kriza 363. sz.). Ismert, hogy Bartók népi szövegeket használt kórusműveihez, melyekhez saját zeneszerzői kincsestárából adta a dallamot. Ilyen Bartók *Leánynéző (Arany ezüstér cifra ruháér)* kórusműve is, mely Kriza kötete 509. sz. dalszövege 2. versszakával tartalmilag egyezik:

Kriza:

Leányt ne szeress gazdagságáért
Ezüstért, aranyért, cifra ruháért;
Hanem ha szeretsz, jámborságáért,
Előtted való friss járásáért.

Bartók:

Arany, ezüstér, cifra ruháér,
Leányt el ne végy koszorújáér,
Inkább szeressed jámborságáér,
Előtted való szép járásáér.

A Kriza vers többi részlete érdekes módon a Kodály *Iláry János* dalművében feldolgozott *Már engem mátkám tízen kérettek* szövegre rímel (ahhoz viszont Kodály saját zoborvidéki gyűjtését használta fel. Szintén megvan Krizánál egy másik Kodály feldolgozás szövege: a *Kitrikotty mese*. Krizánál *Kitrikoty*, 291. sz.).

Bárdos Lajos ismert feldolgozása az *Össze gyűltek, össze gyűltek az iszapi lányok*, mely Kriza 481. sz. feljegyzése szövegével egyezik (csak éppen az ő közlésében a „miskolczi dámák” gyűltek egybe).

A Vadrózsák c. kötet 1863-as kiadásával megvalósult Krizának a kötet előszavában leírt célja: a szövegek „a magyar irodalom közös szent oltárára” kerültek. A zeneszerzők azt is megvalósították, amiről Kriza nem is álmodhatott: lehetővé tették a versek továbbélését a műzenében is, azzal, hogy a „vadrózsatüskébe nemes rózságot oltottak”.

Bojtor Károly: Veszprémi tél